

A T049738 számú kutatási projekt részletes szakmai beszámolója

A T049738-as számú "Mondatfajták és mondatmodalitás kontrasztív szempontból" című, 2005. január 1-től 2008. december 31-ig tartó OTKA projektet a munkatervben előírtak szerint teljesítettük. A kutatás egészében és részleteiben is eredményes volt, a szerződéshez képest lényeges eltérés nem történt. Az OTKA-bizottságtól engedélyt kaptunk egy új tag felvételére a kutatócsoportba, így a szerződésben felsorolt kutatókon kívül Beczner Barbara német-finn szakos PhD-hallgató erősítette a nyelvtipológiai jellegű munkákban a finnugor nyelvek szempontjának érvényesítését. A projekt megvalósításában természetesen számos hazai és külföldi kolléga nyújtott segítséget, akik nem lettek résztvevők, de tanácsokat és segédanyagokat adtak. Közülük Cristina Onesti, a torinói egyetem német szakos PhD-hallgatója segített a német-olasz kontrasztív vonatkozás feldolgozásában, ő társszerző is lett egy közös monográfiában.

A költségek felhasználása a projekt érdekében és a költségtervben meghatározottak szerint történt. Mindössze egyszer kellett engedélyt kérni egy technikai jellegű átcsoportosításra (az egyéb költségekből a konferencia-költségekre irányítottunk át pénzt), amelyet meg is kaptunk.

A kutatás négy önálló modulban történt, amelyek eredményeit alább tárgyaljuk. A négy modul eredményeinek összefoglalása és megvitatása céljából 2007. október 11-12-én az ELTE Germanisztikai Intézetében a Német Nyelvtanárok Magyarországi Egyesületével közösen egy színvonalas nemzetközi konferenciát rendeztünk "An der Grenze zwischen Grammatik und Pragmatik" címmel. Erre plenáris előadóként meghívtuk a téma legavatottabb szakértőit, Hans Altmannt (München), Bassola Pétert (Szeged), Jörg Meibauert (Mainz) és Klaus-Uwe Panthert (Hamburg). Ezen kívül három szekcióban 29 szekcióelőadás is elhangzott. Az előadók részben a kutatási szakterület jeles hazai és külföldi képviselői voltak, részben tehetséges fiatal kutatók (résztvevő országok: Franciaország, Lengyelország, Magyarország, Németország, Norvégia, Olaszország, Szlovákia). Kutatócsoportunk valamennyi tagja tartott előadást a saját eredményeiről. A külföldi vendégek közül csak a néhány legismertebbet emeljük ki: Heinz Vater (Köln), Gisela Zifonun (Mannheim), Cathrine Fabricius-Hansen (Oslo), Martine Dalmas (Párizs), Daniel Baudot (Bordeaux). A konferenciáról készült azonos című tanulmánykötet nyomdai előkészítés alatt van, és 2009-ben jelenik meg az egyik legrangosabb német tudományos könyvkiadónál, a Peter Lang Verlag-nál (a kiadó tájékoztatása szerint március folyamán).

A kutatás eredményeit folyamatosan tettük közzé. Egy monográfia, egy gyűjteményes kötet, valamint 28 önálló tanulmány készült, 19 konferencia-előadást tartottunk. Az utolsó, az egész projektet átfogó tanulmányokat már közlésre elfogadták, de még nem jelentek meg, ezért a legfontosabb kutatási eredményeket jelen beszámolóban is összefoglaljuk. A kutatási munka során nagy mennyiségű empirikus vizsgálati anyagot is összeállítottunk (korpusz, hangfelvételek, vizsgálati, mérési jegyzőkönyvek, stb.), amelyek más kutatások céljára is jól használhatók (ezek részletezését a 4. modul beszámolója tartalmazza).

A kutatás során nemzetközi kutatócsoportokkal, projektekkel is együttműködtünk. A Mannheim-i Institut für Deutsche Sprache intézetben Gisela Zifonun által vezetett „Grammatik des Deutschen im europäischen Vergleich” c. projekthez a projektvezető, Péteri Attila révén kapcsolódtunk, aki részt vesz a német projekt egy kontrasztív német-magyar ágában „ProGr@mm-kontrasztiv / aus ungarischer Sicht” címmel. Zifonun professzorasszony többször járt Magyarországon, számos tanácsot adott és segítséget nyújtott eredményeink németországi publikálásához. A Mannheim-i projekt keretében készül a „ProGr@mm”

(„Propädeutische Grammatik des Deutschen”) c. internetes hypertext-nyelvtannak egy német-magyar kontrasztív modulja, amelybe a jelen kutatások egyes eredményeit is beépítettük, illetve beépítjük.

A Hans Altmann professzor által Münchenben vezetett „Satzmodus”-kutatásokkal a kutatómunka második szakaszában kerültünk közvetlen kapcsolatba az említett konferencia-szervezés kapcsán. Azóta Altmann professzor kétszer járt Budapesten, előadást, konzultációt tartott és közös pályázatot is nyújtottunk be a Deutsche Forschungsgemeinschaft-nál és az MTA-nál. Jelen beszámoló készítésével egyidejűleg pedig dolgozunk egy a nemzetközi együttműködést segítő OTKA-pályázat benyújtásán. Így a kutatások a jelen projekt lezárásával nem értek véget, hanem nemzetközi együttműködés keretében folytatódnak.

A Günther Grewendorf által irányított, Frankfurtban koordinált „Satzarten: Variation und Interpretation” c. projekttel a projektrésztvevő Jörg Meibauer professzor révén találkoztunk. Meibauer professzor az említett konferenciánkon beszámolt a frankfurti projekt eredményeiről, számos tanácsot, javaslatot adott, amelyeket a projekt kifutó szakaszában az összefoglaló jellegű munkákba beépítettünk. Az ő tanácsai alapján tudtuk végül a több nyelvi összehasonlítást egy közös szemantikai alapra helyezni, így került az összehasonlítás középpontjába a mondatfajták szemantikai és szintaktikai szerkezetének egymáshoz való viszonya az egyes nyelvekben (l. az 1. modul értékelése).

1. modul: Kijelentő, kérdő és felszólító mondatok összehasonlítása néhány európai nyelvben (modulfelelős: Péteri Attila)

A modul keretében elsősorban a német és a magyar nyelv mondatfajta-rendszerét hasonlítottuk össze, de bevontuk a vizsgálatba az angol, az orosz, az olasz, a finn, a török és az albán nyelvet is. A vizsgált nyelveket úgy állítottuk össze, hogy figyelemmel voltunk a kutatócsoport tagjainak kompetenciájára (a török és az albán nyelv kivételével a többi a csoport valamelyik tagja beszélt is), de arra is, hogy az európai nyelveknek egy többé-kevésbé reprezentatív mintájával dolgozzunk. Ezért választottunk a német mellé egy másik germán nyelvet, amelyik azonban tipológiai sajátosságai tekintetében nagymértékben különbözik a némettől, a magyar mellé egy másik finnugor nyelvet, továbbá egy szláv, egy újlatin, egy altáji nyelvet, valamint egy olyan indoeurópai nyelvet (albán), amelyik sajátos elszigetelt belső fejlődése folytán a többi európai nyelvtől nagymértékben eltérő tulajdonságokkal rendelkezik, mindazonáltal angol, német, orosz és magyar nyelvű leírásai, fellelhető tankönyvei segítségével meglehetősen jól kutatható.

A kutatás folyamán leginkább a kérdő mondatokra koncentráltunk a semleges alaptípusként tekinthető kijelentő mondatokkal összehasonlítva. A kérdő mondatok azért különösen érdekesek a mondatfajtának (’Satzmodus’), mint a természetes nyelvek egyik alapkategóriájának a jobb megértése szempontjából, mert a vizsgált nyelvek kérdő mondataiban valamennyi nyelvi szinten álló kifejezőeszközök megtalálhatók: morféimák, lexikális-kategóriális jelölők, szintaktikai, szórendi elemek, konstrukciók, valamint szuprasegmentális, intonációs-prozódiai kifejezőeszközök is. Így a kérdő mondatok kapcsán jól vizsgálható az egyes nyelvi szintek együttműködése, egymásra hatása a mondatfajta jelölése során.

A kutatás egyes részeredményeit számos konferencia-előadás és tanulmány formájában közzétettük. Összefoglaló eredményeit egy nyomdai előkészítés szakaszában lévő monográfia tartalmazza (Becznér/Nagy/Onesti/Péteri 2009), amelyik ez év márciusban jelenik meg a

Mannheim-i Institut für Deutsche Sprache Intézet „Amades” című sorozatának önálló köteteként. Mivel ez a monográfia még nem fellelhető, a kutatási eredményeket röviden a jelen beszámolóban is összefoglaljuk.

A kérdő mondatoknak az egyes nyelvektől független közös vonása eredményeink szerint egy a szemantikai szerkezetben található változó, amelynek minősége a kérdő mondatokat két csoportra, az eldöntendő és a kiegészítendő kérdő mondatok csoportjára osztja. Előbbiek esetében ez a változó kétértékű, az utóbbiaknál többértékű, bár itt sem vehet fel bármilyen értéket, mert szemantikai tartományát a kérdőszó szemantikája behatárolja. Így a kérdő mondatoknak a hagyományos nyelvtanból ismert dichotómiája elméletileg igazolható. A modern felfogásokban (Altmann 1993, Keszler (szerk.) 2000, stb.) található differenciáltabb felosztások kérdőmondat-típusai (választó kérdések, visszhang-kérdések, többes kérdések, elmélkedő kérdések stb.) is besorolhatók a két alaptípus egyikébe. Sematikusan:

A kijelentő mondat szemantikai szerkezete:	$\lambda i[p, i]$.
Az eldöntendő kérdő mondat szemantikai szerkezete:	$\lambda i\lambda p[pv \neg p, i]$
A kiegészítendő kérdő mondat szemantikai szerkezete:	$\lambda i\lambda x[p(x), i]$

Grammatikai szerkezetük tekintetében a kérdő mondatok már az európai nyelveken belül is igen nagy változatosságot mutatnak. A mondatfajták jelölőeszközeinek Altmann (1993) szerinti négy szintű felosztását (morfematikus, lexikai-kategoriális, szintaktikai és szupraszegmentális szint) alapul véve a kérdő mondatok jelölése a négy szint bármelyikén, esetleg egyszerre több szinten is történhet. Így morfematikus szinten, egy az ige ragozott alakjába beépülő kérdő-morfémával találkozunk a török nyelvben, kérdő partikulákkal a magyar, a finn, az orosz és az albán nyelvben. A legtöbb nyelvben van a kérdő mondatoknak egy, a kijelentő mondatoktól eltérő sajátos szintaxisa, és a szupraszegmentális szint is, bár egészen különböző módokon, valamennyi vizsgált nyelvben szerepet kap a kérdő mondatok jelölésében. Az eldöntendő kérdő mondatok elsődleges jelölője minden esetben a kérdő frázis (azért nem kérdőszóról beszélünk, mert kérdőszó több nyelvben van az eldöntendő kérdő mondatokban is, viszont ez nem frázis-értékű), másodlagosan azonban, tehát a szintaxis és a szupraszegmentális szintjén itt is nagyon sokféle megoldással találkoztunk a vizsgált nyelvekben.

Az egyik legfeltűnőbb jelenség az volt, hogy az eldöntendő kérdő mondatok lexikai-kategoriális jelölése, amely nincs ugyan a németben, az olaszban és az angolban (a *do* segédigéről kimutattuk, hogy az nem lexikális jelölő elem, hanem expletívum), a többi nyelvben mégis igen gyakori. Az a nézet tehát, hogy a kérdő mondatok közül a kiegészítendő kérdő mondatok a kérdőszavasak, az eldöntendő kérdő mondatok pedig lexikálisan általában jelöletlenek, nem állja meg a helyét. (Érdekes adalék ez a nyelvészeti kutatásoknak ahhoz az általános problémájához, hogy sokszor csak néhány preferált vizsgálati nyelv alapján vonnak le messzemenő következtetéseket.) Ugyanakkor a kérdő partikulával rendelkező nyelvek esetében ez az elem csak ritkán kötelező (ez csak a finnben volt így), általában azonban fakultatív. Ha a kérdő partikula nem kötelező elem, akkor az eldöntendő kérdő mondatoknak van egy lexikálisan jelölt és egy lexikálisan jelöletlen altípusa. A legérdekesebb eredményünk pedig talán az volt, hogy valamennyi ilyen nyelvben a lexikálisan jelölt eldöntendő kérdő mondatok szintaktikai és/vagy szupraszegmentális szerkezetük tekintetében nagy hasonlóságot mutattak a kiegészítendő kérdő mondatokkal (ennek a tézisnek bizonyítékait és számos példáját tartalmazza az említett monográfia). Ez pedig azt jelenti, hogy azokban a

nyelvekben, ahol az eldöntendő kérdő mondat lehet lexikálisan jelölt vagy jelöletlen, a nyelv grammatikai rendszere mintegy felülírja a szemantika szintjén meghatározható dichotómiát, itt tehát grammatikai szempontból nem az eldöntendő és kiegészítendő, hanem a nem kérdőszavas (lexikálisan jelöletlen) és a kérdőszavas (lexikálisan jelölt) kérdő mondatok különülnek el egymástól.

A kérdő mondatok szintaxisát alapvetően meghatározza sajátos információszerkezetük. Egyrészt ezek a mondatok nem a kijelentő mondatok esetében általános topik-comment szerkezetre épülnek, másrészt rendelkeznek egy kérdő operátorral, amely egyben a mondat fókusz pozícióját is betölti, vagy legalábbis kapcsolódik valamely frázishoz, amely ezáltal fókusz-pozícióba kerül (a lexikálisan jelöletlen eldöntendő kérdő mondatoknak is van általában egy fókusza, amely a kérdés középpontjában áll, amelynek igazságtartalmára a kérdés tulajdonképpen vonatkozik). A kérdő mondatok szintaktikai szerkezetét az egyes nyelvekben ebből következően nagymértékben befolyásolja az, hogy az adott nyelvben a grammatika szintje milyen mértékig képezi le a mondat logikai, illetve információs szerkezetét (van-e szintaktikailag jelölt fókusz-pozíció, mennyire stabil szintaktikailag az operátorok pozíciója, stb.). Másrészt az is különbséget eredményez az egyes nyelvekben, hogy lehetséges-e az adott nyelvben lexikálisan jelöletlen kérdő mondat. Ha ugyanis ilyen van, a szintaktikai szerkezet elsődleges jelölő eszközzé lép elő. Ha azonban egy kérdő mondat lexikálisan kötelezően jelölt, akkor a szintaktikai szerkezet csak másodlagos jelölő, egyfajta kísérő jelenség. Általában elmondható, hogy az első esetben alakulnak ki a grammatikában olyan jellegű szórendi szabályok, mint a német eldöntendő kérdő mondatban a ragozott ige kötelező első helye, vagy az angolban a kötelező fordított szórend, amit a segédige első helye biztosít. Az utóbbi esetekben a kérdő mondatoknak ugyan általában nincsen a kijelentő mondatoktól eltérő grammatikailag kötelező szórendje, ugyanakkor statisztikai eszközökkel itt is kimutathatóak a kérdő mondatokra általában jellemző szórendi sajátosságok, amelyek a sajátos információszerkezetből vezethetők le.

Külön vizsgáltuk a kérdő mondatok egy erősen jelölt csoportját, az ún. topikkal rendelkező kérdő mondatokat. Hogy ilyen egyáltalán lehetséges, arra éppen a magyar nyelv szórendi szabályai hívták fel a figyelmünket: *Tegnap Péter jött későn haza?* vagy: *Az asztalon mikor rámostál utoljára?* Ezek a mondatok a magyar mondat „topik-fókusz-ige-XP” alapszerkezete alapján úgy értelmezhetőek, hogy az első frázist mintegy kivonjuk a kérdés hatóköre alól, és kiinduló információként rögzítjük: *A tegnapi nappal kapcsolatban kérdezem, hogy..., Az asztallal, mint hellyel kapcsolatban kérdezem, hogy...*. A többi vizsgált nyelv ezt a funkciót általában különböző parafrázisokkal fejezi ki, illetve a kérdő partikula mondatbeli helye is releváns lehet abból a szempontból, hogy a mondat első frázisa értelmezhető-e a kérdés hatóköréből kivont topikként. A többi vizsgált nyelvben azonban az ilyen mondatok részaránya a kérdő mondatok között meglehetősen kicsi, míg a magyarban a korpuszvizsgálatok tanúsága szerint igen jelentős, az összes kérdő mondatok mintegy 15%-át teszi ki. Azáltal tehát, hogy a magyar nyelv ezt a funkciót egyszerű szórendi eszközzel képes kifejezni, a magyar beszélők sokkal gyakrabban realizálják, egy jellegzetes „magyaros” szerkezet válik belőle.

A kérdő mondatok intonációs szerkezetét példamondatok segítségével a PRAAT fonetikai elemző programmal vizsgáltuk. Itt is a nyelvek eszköztárának nagy változatosságával találkoztunk. Nem bizonyult igaznak az az elterjedt nézet, hogy az eldöntendő kérdő mondatok általában emelkedő intonációval zárulnak (ez megint elsősorban az angolra és a németre jellemző), ugyanakkor a nyelvek többségében az emelkedő, illetve a magas dallam

valamilyen szerepet játszik az eldöntendő, és sok esetben a kiegészítendő kérdő mondatok realizációjában is, azonban nem feltétlenül a mondat végén. Helyét az adott nyelvre jellemző hangsúlyviszonyok és dallamszerkezet határozzák meg. A dallam iránya mellett a hangköz, tehát a legalacsonyabb és a legmagasabb hang hányadosa is releváns lehet a kérdő mondatok jelölésében. Ezzel együtt a kérdő intonáció a legtöbb esetben inkább másodlagos jelölő eszköze a kérdő mondatnak, egyfajta kísérő jelenség.

Általánosan kimondható, hogy a kérdő mondatok jelölése a nyelv több szintjén, a nyelvi eszközök bonyolult korrelációjával valósul meg az adott nyelv általános tipológiai sajátosságai szerint. A négy nyelvi szintnek azonban megfigyelhető egy bizonyos belső hierarchiája, vagyis a kérdő mondatok elsődleges jelölő eszközei a kérdő morféma és lexikális-kategoriális markerek. A hierarchia második szintjén állnak a szintaktikai, elsősorban szórendi eszközök, a harmadik szinten pedig az intonációs eszközök. Ha az adott nyelvben magasabb szintű jelölő eszköz rendelkezésre áll, az lesz az elsődleges, a grammatikailag kötelező, az alacsonyabb szintűek pedig csak gyakori, de nem kötelező kísérők.

Ebben a nyelvtipológiai háttérben természetesen a német és a magyar vizsgálatok kapták a döntő szerepet. A többi vizsgált nyelvvel ellentétben a német és a magyar oldalon nem csak egyes példamondatokat vizsgáltunk, hanem átfogó korpuszelemzéseket és fonetikai vizsgálatokat is végeztünk. Elsősorban azt térképeztük fel, hogy abban az esetben, ha az egyik nyelv eszköztára a másikkal összehasonlítva valamilyen deficittel rendelkezik, azt hogyan kompenzálja. Ilyenek adódnak a német oldalon a kérdő mondatok kötött szórendjéből, amely miatt egyes információs szerkezeteket a németben nem lehet egyszerű szórendi eszközökkel kifejezni (legszembevetőbb példája ennek a korábban említett topikalizáció), valamint abból, hogy a német kérdő intonáció ugyanolyan, vagy igen hasonló mondatvégi emelkedő dallam segítségével valósul meg, mint a pragmatikailag nyitott kijelentések intonációja, míg a magyarban ezt a két funkciót két jól elkülöníthető intonációs típus, az emelkedő-ereszkedő kérdő, valamint az egyszerűen emelkedő nyitott intonáció fejezik ki. A magyar oldalon pedig abból keletkezik deficit a némethez képest, hogy a német kérdő mondatoknak két fókuszuk lehet, a kérdő fókusz és a mondatfókusz (ez különösen az eldöntendő kérdő mondatoknál látszik, ahol nem feltétlenül a kérdőszó a mondat intonációs szempontból legprominensebb eleme). A lehetséges kompenzációk közül a különböző lexikális perifrázisok a legkézenfekvőbbek. Azonban mivel különbség van a grammatikai és a perifrásztikus eszközök grammatikalizáltsági fokában, ez utóbbiak a nyelvhasználat szempontjából körülményesebbeknek, nehezebbeknek tűnnek, ezért szignifikánsan ritkábban fordulnak elő. Viszont nagyon érdekes példákat találtunk arra, hogy a grammatikai kifejezőeszközök szintjén jelentkező deficitet a nyelv egy szinttel feljebb, a szöveg szintjén kompenzálja. Ilyen például az az eset, amikor a németben a kérdés hatóköre alól kivont frázis köré külön bevezető mondatot alkot a beszélő.

Német-magyar összehasonlításban a legnagyobb volumenű vizsgálat egy kísérleti személyek bevonásával lefolytatott fonetikai vizsgálat volt, amelynek során hűmmögések intonációs-prozódiai realizációit vetettük össze a kérdő mondatok realizációival, és arra a következtetésre jutottunk, hogy míg az előzőek esetében a prozódiai realizáció egyéni eltérései lényegesen nagyobbak voltak, mint a nyelvspecifikus különbségek, az utóbbi esetben erősen konvencionalizált, csak kisebb egyéni eltéréseket mutató realizációkat találtunk, amelyek azonban a két nyelv összehasonlításakor mutattak egyértelmű nyelvspecifikus különbségeket. A hűmmögések funkcióit továbbá valamennyi lehetséges prozódiai eszköz

individuális kombinációja fejezte ki, míg a kérdő mondatok kifejezésében a szűken értelmezett intonációnak, a hangmagasság változásának és mértékének volt elsődleges szerepe. Ennek a vizsgálatnak az eredményei részletesen olvashatók németül és magyarul is.

A kutatás során a kérdő mondatok annyi kérdést vettek fel, hogy a többi mondatfajtahoz csak érintőlegesen jutottunk el. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a kérdő mondatok vizsgálata az egész mondatfajta-problematika szempontjából modell értékű, a megfigyelt általános törvényszerűségek a többi mondatfajta is érvényesek. Német-magyar összehasonlításban kimutattuk, hogy a felszólító mondatok jelölése esetében a nyelvi szintek hasonló hierarchiáját figyelhetjük meg. A németben a felszólító mondat jelölése elsősorban az ige imperatívuszi alakjával történik. A magyarban az imperatívusz formailag nem különül el a konjunktívusztól (l. Pomozi 1990, Hegedűs 1991), ezt a deficitet a magyar nyelv azzal kompenzálja, hogy szórendi eszközöket is használ a felszólító mondatok jelölésére. Ugyanakkor a németben csak második személyben van morfológiailag egyértelműen jelölt imperatívusz, így a többi esetben találkozhatunk különféle lexikális és szintaktikai kompenzációkkal (külön érdekesek ebből a szempontból az alany realizációjának szabályai, valamint a Tsz. 1. személyű felszólító mondatok, az ún. „Adhortatív”-mondatok szintaktikai szerkezeti sajátosságai).

2. modul: Indirekt beszédaktusok a német, a magyar illetve néhány más nyelvben (modulfelelős: Brdarné Szabó Rita)

A beszámolónak ezt a pontját a modul keretében végzett munka egymásra épülő fázisainak figyelembevételével éves bontásban közöljük:

1. év

A második modul első fázisában, amely a 2005. január 1-től 2005. december 31-ig terjedő időszakot foglalja magába, a szükséges bibliográfiai előkészítő munkálatok lezárása után sikerült elvégezni az indirekt beszédaktusok kontrasztív illetve kontrasztív-tipológiai vizsgálatának elméleti és metodológiai megalapozását és ennek esettanulmányokban való tesztelését. A kognitív-pragmatikai megközelítésen belül a Panther és Thornburg által kidolgozott beszédaktus-szenárió modell alkalmasnak bizonyult a nyelvek közti összehasonlítás során is a vizsgált adatok elemzésére és értelmezésére. Az elért kutatási eredmények vitára bocsátása egy külföldi (Łódź, 2005. május 6-7.) és egy hazai (Pécs, 2005. június 23-25.) – szintén nemzetközi – konferencián nagyban hozzájárult az eredeti koncepció átgondolásához és helyenkénti módosításához, a koncepció és a módszer kontrasztív esettanulmányokban való alkalmazása pedig egyrészt biztosította az alapok fokozatos adaptálását, másrészt pedig mellékhozadékként deskriptív generalizációk levonását is lehetővé tette.

A kontrasztív esettanulmányok kivitelezése során kiderült, hogy a magyar és a német nyelv között a vártnál jelentősebb különbségek mutathatók ki az indirekt beszédaktusokat kifejező nyelvi eszközökben, pontosabban konstrukciótípusokban. Az egyes konstrukciók frekvenciakülönbségeinek vizsgálatára kidolgoztunk egy a type- és token-értékeket is figyelembe vevő statisztikai módszert, melynek bemutatására illetve vitára bocsátására 2005. június 23-25. között egy Pécsen szervezett nemzetközi konferencián került sor. A vártnál jelentősebb interlingvális különbségek miatt indokolt lett a modul egyes fázisai közötti

munkamegosztás átszervezése: az esettanulmányok megkezdésének ideje előre tolódott, a vizsgált konstrukciótípusok száma viszont alacsonyabb lett egyenlőre a tervezettnél. Arra törekedtünk azonban, hogy az ütemterv 2. évében mindez kiegyenlítődjön. Ezt a célkitűzést sikerült is teljesítenünk, amint majd ez a további beszámolóból kiderül. A fentiekén kívül lehetőség nyílt még egy lexikográfiai tárgyú kiegészítő tanulmány megírására is (lásd Brdar-Szabó 2005), valamint egy a hiperbolát skaláris modellekkel és metonímiával motiváló tanulmány publikálására is (lásd Brdar-Szabó/Brdar 2005a).

2. év

A projekt ezen moduljának második fázisában sikerült elmélyíteni az indirekt beszédaktusok kontrasztív illetve kontrasztív-típológiai vizsgálatának elméleti és metodológiai megalapozását és ennek további konstrukciós típusok bevonásával történő esettanulmányokban való tesztelését. A vizsgálat középpontjában a *hogy*, *dass* illetve *that* kötőszóval bevezetett egyedül álló, de önálló, teljes értékű beszédaktusként működő magyar, német és angol mellékmondatok nyelvspecifikus előfordulási lehetőségei és megfigyelhető pragmatikai funkciói álltak valamint ezek összehasonlítása redukált, de önálló beszédaktusként működő feltételes mondatokkal és azok pragmatikai funkcióival. A kognitív-pragmatikai megközelítésen belül a Panther és Thornburg által kidolgozott beszédaktus-szcenárium modell alkalmasnak bizonyult az újabb adatok elemzésére és értelmezésére is. Az elért kutatási eredmények bemutatása és vitára bocsátása egy külföldi konferencián nagyban hozzájárult az eredeti koncepció átgondolásához és helyenkénti módosításához, a koncepció és a módszer további kontrasztív esettanulmányokban való alkalmazása pedig egyrészt biztosította az alapok fokozatos adaptálását, másrészt pedig mellékhozadékként deskriptív generalizációk levonását is lehetővé tette.

A kontrasztív esettanulmányok kivitelezése során kiderült, hogy a magyar és a német nyelv között a vártnál jelentősebb különbségek mutathatók ki az indirekt beszédaktusokat kifejező nyelvi eszközökben, pontosabban konstrukciótípusokban. A vártnál jelentősebb interlingvális különbségek miatt indokolt lett a modul egyes fázisai közötti munkamegosztás átszervezése: az esettanulmányok megkezdésének ideje előre tolódott, a vizsgált konstrukciótípusok száma viszont az 1. fázisban alacsonyabb lett az előre tervezettnél. Az ütemterv jelenlegi, azaz 2. évében azonban mindez kiegyenlítődött. Bizonyos előretolódást jelent az eredeti tervhez képest az angol nyelv bevonása a vizsgálatba. Ez azáltal vált indokolttá, hogy a vizsgált konstrukciós típusok nyelvspecifikusan eltérő pragmatikai funkcióinak motiválása másként nem lett volna lehetséges. A projekt 3. fázisában mindez kiegészül majd két szláv nyelv bevonásával.

A fentiekén kívül lehetőség nyílt még egy kiegészítő tanulmány megírására, melynek előkészítése ezen projekt megkezdése előttre nyúlik vissza. Az itt tárgyalt problémakör – az argumens-öröklődés megfelelő elméleti keretben történő kezelése és az ezzel kapcsolatos nyelvészeti érvelési rendszerek felülvizsgálata – ugyan nem függ össze közvetlenül a modul témájával, általános nyelvészeti vonatkozása révén azonban mégiscsak kapcsolódik hozzá.

3. év

A projekt ezen moduljának harmadik fázisában, mely a 2007. január 1-től 2007. december 31-ig tartó időszakot foglalja magába, sikerült elvégezni az indirekt beszédaktusok kontrasztív-típológiai vizsgálatát instrukciókra illetve használati utasításokra vonatkozóan is. A korpusz összeállítása során 5 nyelvre – a magyarra, németre, angolra, horvatra és oroszra –

koncentráltunk, de ezen kívül figyelembe vettünk francia, olasz, spanyol, holland, cseh, szlovák, szlovén, bulgár és macedón adatokat is. A gazdag empirikus anyag kiértékelése és elemzése tipológiai általánosításokat tett lehetővé. Végül pedig sikerült az adatokat egységesen kognitív-pragmatikai elméleti kereten belül értelmezni és motiválni.

Ebben az időszakban kerülhetett sor ezen kívül az ezen modul második fázisa alatt elvégzett kutatómunka szakcikkek formájában történő publikálására (lásd Brdar-Szabó 2007a és 2007b).

Az elért kutatási eredmények bemutatása és vitára bocsátása egy külföldi (Krakkó, 2007. július 20-25.) és egy hazai nemzetközi konferencián (Budapest, 2007. október 11-12.) előkészítette annak a szakcikkeknek az elkészítését, amely összefoglalja a modul 3. évének kutatási eredményeit és amelynek megjelentetésére a 2008-as év folyamán kerülhetett sor.

A fentiekén kívül lehetőség nyílt még két kiegészítő tanulmány megírására, melynek előkészítése ezen projekt megkezdése előttre nyúlik vissza. Az itt tárgyalt problémakörök – tulajdonnevek metafonimikus jelentéseinek online konstruálása valamint az igei kiegészítők átöröklődésének problémája – ugyan nem függ össze közvetlenül a modul témájával, a metonímia vizsgálata révén azonban mégiscsak kapcsolódik hozzá (lásd Brdar/Brdar-Szabó 2007 valamint Brdar-Szabó/Brdar 2007).

4. év

A projekt negyedik évében a munkatervnek megfelelően a szintetizáló munkák folytak, elsősorban az egész projektet összefoglaló, a bevezetőben részletezett tanulmánykötet lektorálása és kiadás alá rendezése.

3. modul: A módbeli segédigék és ekvivalenseik szerepe a mondat modális értékében a német, a magyar, és néhány más nyelvben (modulfelelős: Horváth Katalin)

A kutatás harmadik moduljában a munkatervben meghatározott cél szerint olyan kiegészítő esettanulmányok készítését vállaltuk, amelyek a mondatfajta problematikáján túlmutatva tovább árnyalják a mondat modalitásával, mint komplex nyelvészeti problémával összefüggő képet. Az empirikus bázist részben a projekt kapcsán létrehozott kontrasztív korpusz biztosította, másrészt ezt kiegészítettük további, elsősorban írott nyelvi szövegekkel, amelyek a jelen kutatási téma szempontjából fontosak voltak. A kutatás elméleti és nyelvtipológiai háttere tekintetében elsősorban a modalitással kapcsolatos nemzetközi szakirodalomra támaszkodtunk (Coates 1983, Kratzer 1991, Bybee/Perkins/Pagliuca 1994, van der Auwera/Plungian 1998, Diewald 1999, Palmer 2001, Kiefer 2005), a német és magyar nyelvi szerkezeteket pedig összehasonlítottuk Coates (1983) által az angol nyelvre elvégzett korpuszvizsgálatainak eredményeivel. A német oldalon összesen 3796 módbeli segédigét tartalmazó megnyilatkozást,¹ a magyar oldalon pedig 2205 megnyilatkozást elemeztünk, amelyek valamilyen episztemikusan is használható grammatikai kifejezőeszközt tartalmaznak.²

¹ Gyakoriságuk sorrendjében: 1215 *können*, 750 *müssen*, 575 *werden* (ez az összes *werden* + főnévi igenév találata, nem mind modális), 518 *sollen*, 437 *wollen*, 166 *dürfen* (ebből 44 *dürfte*), 119 *mögen* (ebből 33 kijelentő módú), 16 *nicht brauchen*.

² Gyakoriságuk sorrendjében: 1110 *-hAt*, 776 *kell*, 318 *lesz*, 1 *talál*, ez utóbbi nem episztemikus használatban fordult elő. Hozzá kell tennünk, hogy a magyar korpuszban is számos egyéb kifejezőeszközt vizsgáltunk, amelyek fontos szerepet játszanak a modalizált beszédaktusokban (Horváth 2008).

Lyons (1977) vetette föl, hogy az episztemikus modalitásnak két típusát lehet megkülönböztetni, az objektív és a szubjektív episztemikus modalitást. Előbbi megfelel a modális logika episztemikus kategóriájának, amennyiben a beszélő tudásával kompatibilis ill. abból szükségszerűen következő állításokra vonatkozik, melyekhez ily módon igazságfeltételek rendelhetők, míg utóbbi a beszélő szubjektív vélekedésének kifejezése, mely nem írható le igazságfeltételekkel. Az objektív-szubjektív megkülönböztetés számos követőre (Öhlschläger 1989, Diewald 1999, Hundt 2003, Kiefer 2005), de ellenzőkre is (Verstrate 2001, Nuyts 2001) talált. A korpuszvizsgálat tanúsága szerint szükséges és többé-kevésbé lehetséges is a megkülönböztetés – ha nem is teljes mértékben a Lyons által megfogalmazott módon –, és elsősorban az episztemikus lehetőség, kevésbé a szükségszerűség esetében játszik fontos szerepet. Mindkét nyelv esetében elmondható, hogy a grammatikai kifejezőeszközök meglehetősen ritkán fejeznek ki szubjektív episztemikus modalitást: ez a használat, amennyiben adatolható a korpuszban, a találatoknak 1-8 százalékát teszi ki, ennél azonban lényegesen nagyobb a német *dürfen* és *mögen* esetében.³ Coates (1983) gyakorisági adataival összevetve kirajzolódik, hogy az angol módbeli segédigék episztemikus funkciója jóval erősebben grammatikalizálódott mint a német segédigéké, míg a magyar esetében a *kell* és *lesz* segédigék episztemikus használata ugyan adatolható, de rendkívül ritka, szemben a vizsgált kifejezőeszközök közötti egyetlen kötött morfémáéval, a *-hAt* szuffixuméval.

A kutatás során a német módbeli segédigéket illetően a következő említésre méltó megfigyeléseket tettük. Nem tartható az a sokak által (Öhlschläger 1989, Diewald 1999, Reis 2001, Vater 2001, 2004) expliciten vagy impliciten képviselt, mindeddig kevesek által (Lötscher 1991, Letnes 2001) elutasított feltételezés, miszerint a német módbeli segédigék központi elemeinek közös, és egyben a kategóriát megalapozó jellemzője, hogy nem episztemikus és episztemikus modalitást is kifejezhetnek. Ugyanis a *wollen* és a *sollen* episztemikusnak tartott kvotatív/evidenciális használata – hogy tudniillik a mindenkori információ forrása a *wollen* esetében a mondat alanya, a *sollen* esetében nem specifikált harmadik személy(ek) – nem szükségképpen fejez ki távolságtartást az ábrázolt tényállás igazságával szemben az aktuális beszélő részéről, hanem amennyiben megjelenik, úgy kivétel nélkül kontextuális implikációnak tekinthető.

Nem vezethet eredményre továbbá a német *werden* + főnévi igenevet illetően az a Vater (1975) óta tartó vita sem, amelyben a segédigét vagy mint temporális (Leiss 1992, Diewald 1999), vagy mint modális segédigét (Vater 1975, 1997, 2001) igyekeznek a kutatók meghatározni. A korpuszvizsgálat leginkább azt az elképzelést támasztja alá, mely szerint a szerkezet számos esetben jövőre vonatkozó mondatokban szerepel (az itt elemzett szövegekben 97 százalékban, amelyeknek mindössze 7 százalékában állhatna jelen idejű főige a szerkezet helyett), és hogy egyértelműen episztemikus funkcióról valóban csak a jelenre és a múltra vonatkozó példák esetében beszélhetünk (Matzel/Ulvestad 1982, Ulvestad 1984).

Az episztemikus korpuszpéldák elemzése során mindkét nyelvet illetően több szempontot vizsgáltunk (mondattípus, alany nyelvtani személye, élő vagy élettelen alany, főige jelentése, tagadás, segédige és főige nyelvtani kategóriája, mondat temporális vonatkozása). A

³ A magyar korpuszban: *-hAt*: 8%, *kell*: 0,1%, *lesz* (jelen idejű vonatkozásban): 0,6%.

A német korpuszban: *können*: 1%, *müssen*: 5%, *dürfte*: 22%-a az összes, 82%-a a Konjunktiv II-ben álló találatoknak (episztemikus olvasat csak az utóbbi esetben lehetséges), *mögen*: 25%-a minden, 91%-a a kijelentő módú találatoknak (episztemikus olvasat csak az utóbbi esetben lehetséges), *sollen*: 1%, *werden*: 2% (csak a temporálisan jelen idejű használat egyértelműen episztemikus), *nicht brauchen*: –.

nyelvspecifikus sajátosságok mellett⁴ a következő, az episztemikus modalitás mibenlétéből adódó, mindkét nyelvre érvényes korrelációkat állapítottuk meg: Néhány retorikai kérdéstől eltekintve az episztemikus kifejezőeszköz kijelentő mondatban vagy annak valamely mellékmondatában áll. Szintén majdnem kivétel nélkül 3. személyű, főleg élettelen, vagy élő, de határozatlan alanya van a mondatoknak, kivéve, ha egy múltbeli tényállásra vonatkozik az episztemikus nyilatkozat. A főigét illetően megállapítható, hogy nem annak aspektusa vagy akcióminősége a döntő (bár sokszor szerepel imperfektív, duratív ige), hanem legalább ilyen fontos az, hogy (megint csak eltekintve a múltbeli tényállásokra vonatkozó ítéletektől) döntő többségükben nem cselekvést kifejező igék szerepelnek. A kopula mindkét nyelv esetében messze a leggyakrabban, a német példák több mint harmadában, a magyar példák több mint a felében előforduló főige.⁵ A német és a magyar nyelv ugyan mind az episztemikus modalitás grammatikai kifejezőeszközeiben, mind azok episztemikus használatának gyakoriságában jelentős eltéréseket mutat, az episztemikus nyilatkozatok alapvető mondatszemantikai jellemzőit illetően azonban egyértelmű párhuzamok vonhatók köztük.

A kutatás 2. moduljához kapcsolódva és annak kiegészítéseként külön vizsgáltuk a modalitás kifejezését indirekt direktív beszédaktusokban a németben és a magyarban. A korpuszvizsgálat során mindkét nyelv esetében a modális kifejezőeszközöknek két pragmatikai használata rajzolódott ki: elsősorban természetesen a parlamenti alkorpuszokban rendkívül gyakran szerepelnek modalizált beszédaktusokban (ld. Horváth 2008), ill. jelentősen ritkábban ugyan, de előfordulnak indirekt direktív beszédaktusokban is. Nem szorul bizonyításra, hogy a direktív beszédaktusok természetükből fakadóan kisebb-nagyobb konfliktust jelenthetnek beszélő és hallgató között, amennyiben mindkettő szempontjából *face threatening* aktusok, így az sem meglepő, hogy számos konvencionális és nem konvencionizált módon igyekezhet a beszélő a direktív beszédaktust udvarias, indirekt módon megfogalmazni (Searle 1975, Wunderlich 1976, Coulmas 1981, House/Kasper 1981, Hindelang 1994). Jelentős különbségek mutatkoznak azonban a két vizsgált nyelv között: míg a német korpuszban 35, a magyarban mindössze 2 releváns példát találtunk. Mivel a vizsgált szövegtípusok közül csak a parlamenti jegyzőkönyvek tartalmazznak kizárólag dialogikus szöveget, nem lehet az idevágó eredményeket abszolutizálni, mindazonáltal az elvégzett elemzésből kirajzolódik, hogy a németben lényegesen gyakrabban találunk indirekt direktív

⁴ A *können* kizárólag vagy kijelentő módban, tagadott vagy (nem kompozicionális, tehát nem feltételességet, hanem gyengébb lehetségeséget kifejező) Konjunktív II alakban, a *müssen* mindig pozitív mondatokban fordul elő episztemikus olvasatban. A leginkább grammatikalizált *dürfen* segédige csak a formailag (de nem szemantikailag) Konjunktív II *dürfte* alakban lehet episztemikus, kizárólag pozitív mondatokban fordul elő, ugyanúgy mint a *mögen*, melynek csak kijelentő módú alakja lehet episztemikus, és a jelenre vagy a múltra vonatkozó *werden*-szerkezet. Diwald (1999) oppozitív szemantikai jegyekre épülő rendszerében a *mögen* segédigének az episztemikus olvasatban koncesszív jelentést is tulajdonít – ennek ellentmond az adatok egy harmada.

A Kiefer (2005: 72ff., 85ff.) által fölállított megoszlás a fókusz és a hangsúly valamint az objektív vagy szubjektív episztemikus olvasat között (miszerint a hatóige fókuszálása objektív, valamely bővítmény fókuszálása szubjektív episztemikus olvasathoz vezet) nem abszolút érvényű: a *csak* partikula hatókörében álló bővítmény szükségszerűen a hatóige előtti fókuszpozícióban áll, de ez nem zárja ki az objektív olvasatot, míg a többször előforduló *können* és *is* mellett is ingadozik a bővítmény pozíciója, anélkül, hogy ez érintené a példák objektív episztemikus mivoltát.

Ide sorolható részben a korpuszpéldák szövegtípus szerinti megoszlása is. A magyar példák több mint fele az elbeszélésekből, negyede a naplókban származik. Hasonlóan ezekben a szövegtípusokban jelenik meg a *können*, a *müssen* és a *werden*, míg a *dürfte* főleg újságszövegekben, a *mögen* pedig a naplók mellett szakszövegekben fordul elő.

⁵ A nyelvspecifikus különbségektől eltekintve (pl. hogy az angolban grammatikalizált a progresszivitás kifejezése) a fenti tendenciák érvényesek az angol segédigék episztemikus használatára is (Coates 1983).

beszédaktusokat, és ezek formailag is változatosabb módon fogalmazhatók meg, mint a magyarban.

4. modul: Korpuszépítés (modulfelelős: Péteri Attila)

Kutatásainkat szándékunk szerint széles empirikus bázisra kívántuk építeni. Ebből a célból létrehoztunk egy német-magyar szövegtörzset, amely a két nyelv oldalán hasonló típusú és mennyiségű szöveget tartalmaz. A törzset alapvetően beszélt nyelvi szöveggé koncipiált szövegek alkotják, amelyeket azonban valamilyen okból írásban lejegyeztek, így technikailag megoldható az elektronikus eszközökkel történő keresésük és elemzésük. A törzs részadatait a következő táblázat alkotja:

Német szövegek		Magyar szövegek	
Résztorzs	Terjedelem	Résztorzs	Terjedelem
A német szövetségi parlament 2003. évi plenáris üléseinek jegyzőkönyvei	3 887 145 szövegszó	A magyar parlament 2000. évi plenáris üléseinek jegyzőkönyvei	4 492 912 szövegszó
Középiskolai kollégiumban felvett diákbeszélések transzkribált formában	85 866 szövegszó	Egyetemi kollégiumban felvett diákbeszélések transzkribált formában	29 854 szövegszó
4 dráma a XX. századból	42 339 szövegszó	9 dráma a XX. századból	156 846 szövegszó
		kortárs szórakoztató irodalom	116 652 szövegszó
Összesen:	4 015 350 szövegszó		4 796 264 szövegszó

Külön kiemeljük, hogy a magyar diákbeszélések transzkripcióinak digitalizálására egy másik OTKA-projekttel való együttműködés keretében került sor. A Keszler Borbála által vezetett OTKA T046179 számú projekttel közösen számítógépes formában rögzítettük az ELTE Mai Magyar Nyelv Tanszékén a 70-es és 80-as években készült hangfelvételek transzkripcióit. Mi magunk közel kétszáz oldalnyi szöveget gépelltünk be.

A törzs szövegei egyszerű txt-formátumban találhatók, amely a MonoConcPro nevű rendkívül fejlett konkordancia-programmal kereshető és elemezhető. Másrészt elkészítettünk egy crp-formátumú verziót is annak érdekében, hogy az Internetről szabadon letölthető TextStat nevű konkordanciaprogrammal is feldolgozhatók legyenek. A törzset más kutatások céljára szívesen rendelkezésre bocsátjuk.

A törzs elemzésének tapasztalatairól önálló szakcikk is készült, amely egyfajta módszertani útmutatónak is tekinthető a törzs használatához, az elemzés során alkalmazható technikákhoz, a felmerülő problémákhoz és azok megoldásához. A cikk adatait a közleményjegyzék tartalmazza.

A szövegtörzson kívül a modul keretében további adatbázisok is készültek. Az 1. modul tárgyalásánál említett német-magyar fonetikai vizsgálatához egy 25 német és 23 magyar

dialogus-részletből álló kérdőívet készítettünk, amelyet 9 magyar egyetemista és 9 német fiatal (középiskolások és egyetemisták) olvastak magnóra. A hangfelvételeket több szempontból kiértékeljük a PRAAT elemző program segítségével. Rendelkezőnk továbbá tankönyvek hanganyagaiból vett hangmintákkal és ezek mérési adataival az angol, a finn és az orosz nyelv esetében is. A török és az albán nyelvhez, mivel ezeket a kutatócsoportból senki nem beszéli, külön vizsgálatokat végeztünk nyelvkönyvekből és nyelvtanokból vett példamondatokkal. Ezen példamondatok nyelvtani szerkezetét interlineáris fordítási glosszák segítségével tettük transzparenssé, intonációs szerkezetüket, ahol hangmintával is rendelkezünk, a PRAAT program segítségével vizsgáltuk és írtuk le. Így egy mintegy 100 albán és 70 török példamondat elemzését tartalmazó gyűjteményünk is van.

Mindezek a mérési eredmények MS-Excel táblázatokban találhatóak, és messze túlmutatnak a jelen projekt körein, más kutatásokhoz is jól használhatók.